

**AUTIZM SPEKTR BUZILISHIDA NUTQNI RIVOJLANTIRISH
USULLARI**

Abdijalilova Dono Yakubjan qizi

Alfraganus universiteti

Ijtimoiy fanlar fakulteti

Maxsus pedagogika(Logopediya) yo`nalishi

2-bosqich talabasi .

Annotatsiya:*Mazkur maqolada Autizm Spektr Buzilishi (ASB) bo'lgan bolalarda nutqni rivojlantirishning nazariy asoslari va amaliy usullari tahlil qilingan. Autizm spektr buzilishida nutq va kommunikativ faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari, jumladan, echolaliya, dialogik nutqning sustligi hamda ijtimoiy muloqotdagi qiyinchiliklar yoritib berilgan. Maqolada erta aralashuv, xulq-atvorni tahlil qilishga asoslangan yondashuv, vizual qo'llanmalar va o'yin terapiyasi kabi zamonaviy logopedik metodlarning samaradorligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, logopedik ishning bosqichlari va ota-onalar bilan hamkorlikning ahamiyati ko'rsatib o'tilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, tizimli va individual yondashuv nutqiy rivojlanishni sezilarli darajada yaxshilaydi hamda bolaning ijtimoiy moslashuviga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar:*Autizm spektr buzilishi, nutq rivojlanishi, logopedik korreksiya, kommunikativ ko'nikma, erta aralashuv, vizual qo'llanmalar, o'yin terapiyasi, individual yondashuv, ijtimoiy moslashuv, exolaliya.*

Bugungi kunda Autizm Spektr Buzilishi (ASB) bolalar orasida keng tarqalgan neyropsixologik rivojlanish buzilishlaridan biri hisoblanadi. ASB ijtimoiy muloqotning yetishmovchiligi, cheklangan qiziqishlar hamda takrorlanuvchi xatti-harakatlar bilan tavsiflanadi. Ushbu buzilishda nutq va kommunikativ rivojlanish turli darajada namoyon bo'ladi: ayrim bolalarda nutq butunlay shakllanmagan bo'lsa, boshqalarida exolaliya, monoton nutq yoki pragmatik qiyinchiliklar

kuzatiladi.

Autizm spektr buzilishida nutq rivojlanishining o'ziga xos jihatlari quyidagilardan iborat:

Nutqning kechikib shakllanishi yoki umuman rivojlanmasligi:

ASB bo'lgan bolalarda birinchi so'zlarning paydo bo'lishi odatdagidan ancha kech kuzatilishi mumkin. Ba'zi bolalarda 2–3 yoshga qadar faol nutq shakllanmaydi. Ayrim hollarda esa bola butunlay nutqsiz (verbal bo'lmagan) bo'lib qoladi.

Bu holat quyidagilar bilan izohlanadi: kommunikativ ehtiyojning sustligi; ijtimoiy muloqotga qiziqishning pastligi; atrof-muhitga e'tiborning selektivligi.

Ayrim bolalarda regressiya hodisasi kuzatiladi - ya'ni avval shakllangan bir nechta so'zlar keyinchalik yo'qoladi.

Exolaliya (so'z va iboralarni takrorlash)

Exolaliya ASBda keng tarqalgan nutqiy hodisa bo'lib, bola eshitgan so'z yoki gapni ma'nosini to'liq anglamasdan takrorlaydi.

Exolaliya ikki turda namoyon bo'ladi: Darhol echolaliya – eshitilgan iborani zudlik bilan qaytarish. Kechiktirilgan echolaliya – ilgari eshitilgan iborani ma'lum vaqt o'tgach takrorlash (masalan, multfilm dialoglari).

Ba'zi hollarda echolaliya kommunikativ vazifani bajarishi mumkin (masalan, savolga javob o'rnida savolni takrorlash). Shu sababli logoped exolaliyani to'liq yo'qotish emas, balki uni maqsadli nutqqa yo'naltirish ustida ishlashi lozim.

Muloqot maqsadining yetarli shakllanmasligi:

ASBda nutq ko'pincha ijtimoiy muloqot vositasi sifatida emas, balki ehtiyojni qondirish vositasi sifatida ishlatiladi.

Masalan:

- Bola nimanidir so'rashi mumkin, ammo suhbatni davom ettirishga intilmaydi.
- Savol berish ko'nikmasi sust bo'ladi.
- O'z his-tuyg'ularini ifodalash qiyin kechadi.

Ya'ni nutqning pragmatik tomoni (muloqotdagi vazifasi) yetarli

shakllanmagan bo'lad

Intonatsiyaning bir xilligi:

ASB bo'lgan bolalar nutqida monotonlik, emotsional rang-baranglikning yetishmasligi kuzatiladi. Ovoz balandligi va temбри bir xil bo'lib qolishi mumkin.

Bu quyidagicha namoyon bo'ladi: Savol va darak gap ohangining farqlanmasligi; Emotsional holatning nutqda aks etmasligi; Ba'zan "robotik" ohangda gapirish.

Intonatsion buzilishlar muloqot samaradorligini pasaytiradi va tengdoshlar bilan aloqani qiyinlashtiradi.

Dialogik nutqning sustligi:

Dialogik nutq – ikki tomonlama muloqot jarayonidir. ASBda esa: suhbatni boshlash qiyin; mavzuni davom ettirishda qiyinchilik bor; suhbatdoshning fikriga mos javob qaytarish sust rivojlangan.

Ko'pincha bola monologik tarzda o'zini qiziqtirgan mavzu haqida uzoq gapirishi mumkin, ammo suhbatdoshning reaksiyasini hisobga olmaydi. Bu ijtimoiy moslashuvni murakkablashtiradi.

Noverbal kommunikatsiyaning cheklanganligi:

Nutqdan tashqari muloqot vositalari – imo-ishora, ko'z bilan aloqa, mimika, tana harakati – ASBda yetarlicha shakllanmaydi.

Kuzatiladigan holatlar: Ko'z bilan kontaktning qisqa yoki umuman yo'qligi; Ko'rsatish imo-ishorasining kamligi; Yuz ifodasining emotsional jihatdan kambag'alligi; Boshqalar hissiyotini tushunishda qiyinchilik.

Noverbal vositalarning yetishmasligi og'zaki nutq rivojiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi, chunki muloqot kompleks jarayondir.

Nutqni rivojlantirishning asosiy usullari:

Erta aralashuv (Early Intervention):

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, erta tashxis va erta logopedik aralashuv yuqori natija beradi. Bola 2–3 yoshdan boshlab maxsus mashg'ulotlarga jalb qilinsa, nutq rivoji samaraliroq kechadi.

ABA-terapiya elementlari:

Applied Behavior Analysis (ABA) – xulq-atvorni tahlil qilishga asoslangan metod bo‘lib, ijobiy mustahkamlash orqali nutqiy faollikni rag‘batlantiradi. Masalan, bola so‘zni to‘g‘ri aytsa, rag‘bat beriladi. Bu usul nutqiy motivatsiyani oshiradi.

PECS tizimi:

Picture Exchange Communication System (PECS) – rasm almashinuvi asosida muloqotni shakllantirish tizimi. Nutqi shakllanmagan bolalarda dastlab vizual vositalar orqali ehtiyojni ifodalash o‘rgatiladi. Keyinchalik og‘zaki nutqqa o‘tish yengillashadi.

Sensor integratsiya elementlari:

ASB bo‘lgan bolalarda sensor sezuvchanlik yuqori yoki past bo‘lishi mumkin. Sensor integratsion mashqlar orqali diqqatni jamlash va muloqotga kirishish imkoniyati oshadi. Bu esa nutq rivojiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

O‘yin terapiyasi:

O‘yin bolaning tabiiy faoliyati hisoblanadi. Rolli o‘yinlar, predmetli o‘yinlar va dramatizatsiya nutqni tabiiy sharoitda rivojlantirishga xizmat qiladi. O‘yin jarayonida dialogik nutq, savol-javob ko‘nikmalari shakllanadi.

Artikulyatsion va nafas mashqlari:

Ayrim ASB bolalarda artikulyatsion apparat harakatchanligi sust bo‘lishi mumkin. Til, lab, jag‘ mushaklarini rivojlantiruvchi mashqlar, nafasni boshqarish mashqlari nutqning fonetik tomonini yaxshilaydi.

Vizual jadval va strukturaviy yondashuv:

ASB bolalariga aniq tuzilma va reja muhim. Vizual jadval (kun tartibi, mashg‘ulot ketma-ketligi) yordamida bola o‘zini xavfsiz his qiladi va muloqotga tayyor bo‘ladi.

Autizm spektr buzilishida Autism Spectrum Disorder (ASB) logopedik ish bosqichma-bosqich, tizimli va individual xususiyatlarni hisobga olgan holda tashkil etiladi.

Diagnostika (nutqiy va psixologik baholash):

Logopedik ishning birinchi va eng muhim bosqichi – kompleks

diagnostikadir.

Diagnostika quyidagilarni o'z ichiga oladi: Nutqning fonetik-fonematik tomoni (tovush talaffuzi, fonematik eshituv) ; Leksik boylik (faol va passiv lug'at hajmi) ; Grammatik tuzilma (gap qurish, so'z shakllari) ; Nutqning pragmatik tomoni (muloqot maqsadi, savol-javob ko'nikmasi) ; Noverbal kommunikatsiya (ko'z kontakti, imo-ishora, mimika) ; Diqqat, xotira, idrok va tafakkur holati.

Diagnostika jarayonida kuzatish, suhbat, maxsus testlar va o'yinli vazifalar qo'llanadi. Zarur hollarda psixolog, nevropatolog va defektolog bilan hamkorlik qilinadi.

Mazkur bosqichning maqsadi – bolaning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash hamda individual yondashuv uchun asos yaratishdir.

Individual korreksion reja tuzish:

Diagnostika natijalariga asoslanib, har bir bola uchun alohida korreksion reja ishlab chiqiladi.

Rejada quyidagilar belgilanadi: Qisqa muddatli va uzoq muddatli maqsadlar ; Mashg'ulotlarning davomiyligi va chastotasi ; Qo'llaniladigan metod va vositalar ; Baholash mezonlari.

ASBda barcha bolalar bir xil emasligi sababli reja mutlaqo individual bo'lishi shart. Masalan, nutqsiz bola bilan vizual kommunikatsiya tizimlari asosida ish olib borilsa, so'z boyligi mavjud bolada pragmatik nutqni rivojlantirishga urg'u beriladi.

Kommunikativ ehtiyojni shakllantirish:

ASBda asosiy muammo ko'pincha nutqning yo'qligi emas, balki muloqotga ichki ehtiyojning pastligidir. Shu sababli dastlab bolaning muloqotga kirishish motivatsiyasi oshiriladi.

Bu bosqichda: Qiziqarli o'yinlar orqali kontakt o'rnatish ; Ko'z bilan aloqa va navbat almashish ko'nikmasini shakllantirish ; Oddiy iltimos va talablarni ifodalashni o'rgatish ; Rag'batlantirish tizimidan foydalanish.

Nutqiy faollikni kichik muvaffaqiyatlar orqali mustahkamlash juda muhimdir.

Leksik-grammatik tizimni rivojlantirish:

Kommunikativ ehtiyoj shakllangach, nutqning mazmuniy tomoni ustida ish olib boriladi.

Asosiy yo'nalishlar: Lug'at boyligini kengaytirish (predmetlar, harakatlar, belgilar nomi) ; So'z birikmalari va sodda gaplarni tuzish ; Ko'plik, egalik, kelishik shakllarini o'rgatish ; Harakat va voqealar ketma-ketligini ifodalash.

Vizual materiallar, predmetli rasmlar, rolli o'yinlar va ko'rgazmali vositalar keng qo'llaniladi. Mashg'ulotlar konkret va tushunarli bo'lishi zarur.

Dialogik va ijtimoiy nutqni mustahkamlash:

Keyingi bosqichda nutqni real ijtimoiy vaziyatlarda qo'llashga o'rgatiladi.

Bu quyidagilarni o'z ichiga oladi: Savol berish va savolga javob qaytarish ; suhbatni boshlash va davom ettirish ; hissiyot va fikrni ifodalash ; tengdoshlari bilan muloqot qilish.

Rolli o'yinlar, dramatizatsiya, ijtimoiy hikoyalar va guruh mashg'ulotlari samarali hisoblanadi. Maqsad – bolaning nutqini hayotiy vaziyatlarga integratsiya qilishdir

Ota-onalar bilan hamkorlik:

ASBda logopedik ish faqat mashg'ulot xonasida cheklanib qolmasligi kerak. Ota-onalar faol ishtirok etishi muhimdir.

Hamkorlik quyidagilarni o'z ichiga oladi: Uy sharoitida bajariladigan mashqlarni o'rgatish ; Bola bilan to'g'ri muloqot usullarini ko'rsatish ; Kun tartibini strukturaviy tashkil etish bo'yicha tavsiyalar ; Muntazam maslahat va monitoring.

Ota-onalar bilan uzviy hamkorlik natijaning barqarorligini ta'minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, Autizm spektr buzilishida nutqni rivojlantirish murakkab, ammo samarali tashkil etilgan logopedik ish orqali ijobiy natijalarga erishish mumkin. Erta tashxis, individual yondashuv, ABA elementlari, PECS tizimi, o'yin terapiyasi va sensor integratsiya mashqlari nutq rivojini jadallashtiradi.

ASB bilan ishlashda sabr-toqat, tizimlilik va kreativ yondashuv muhim hisoblanadi. Nutqni rivojlantirish jarayoni faqat tovush qo'yish bilan cheklanmay, balki bolaning ijtimoiy moslashuvi va shaxsiy rivojini ham qamrab oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O. R. Mavlonova. *Logopediya asoslari*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
2. D. A. Nurkeldiyeva. *Maxsus pedagogika*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.
3. M. X. Po‘latova. *Logopedik amaliyot*. – Toshkent: Tafakkur, 2020.
4. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. *Inklyuziv ta’limni tashkil etish bo‘yicha metodik tavsiyalar*. – Toshkent, 2021.
5. Respublika bolalar ijtimoiy moslashuv markazi. *Autizm spektr buzilishi bo‘lgan bolalar bilan ishlash metodik qo‘llanma*. – Toshkent, 2022.
6. O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi. *Bolalar psixonevrologiyasi bo‘yicha klinik tavsiyalar*. – Toshkent, 2020.